

مقدم
البرہین! لڑا

کتابخانه مرکزی دانشگاه امام صادق (ع)

شماره ثبت ۴۲۴
شماره ۴

دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی ۲۰ / ۱۱ / ۱۳۸۱

رساله دوره دکتری علوم سیاسی (گرایش جامعه‌شناسی سیاسی)

از اطلاع‌رسانی در کتابخانه
کتابخانه مرکزی امام صادق (ع)

تئوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی

زاهد غفاری هشجین

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر کاووس سیدامامی

۱۹۶ هجری قمری

زمستان ۱۳۸۰

دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی

رساله دوره دکتری علوم سیاسی (گرایش جامعه‌شناسی سیاسی)

**نظری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران
از مشروطیت تا انقلاب اسلامی**

زاهد غفاری هاشجین

استاد راهنما:

دکتر کاووس سیدامامی

اساتید مشاور:

دکتر محمد فرهاد عطایی

دکتر عبدالرضا هوشنگ مهدوی

زمستان ۱۳۸۰

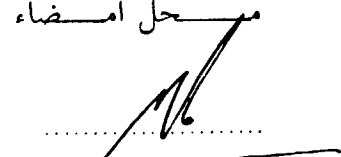
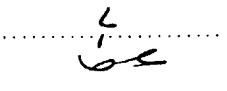
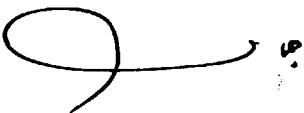
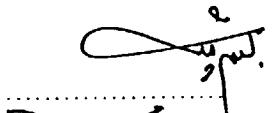

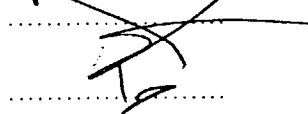
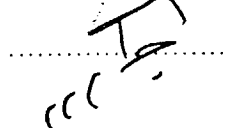
کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری،
ترجمه، اقتباس و... از این پایان نامه کارشناسی ارشد
برای دانشگاه امام صادق (علیه السلام) محفوظ است. نقل
مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی رساله آقای زاهد غفاری هاشجین ۷۳۵۰۱۷۸۳۵
 تحت عنوان «تثوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب
 اسلامی»

را از نظر شکل و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه دکتری علوم سیاسی
 (گرایش جامعه‌شناسی سیاسی)

پیشنهاد می‌کنند:

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	محل امضاء
(۱) استاد راهنما:	دکتر کاووس سیدامامی	استادیار	
(۲) استاد مشاور:	دکتر عبدالرضا هوشنگ مهدوی	استادیار	بهارمن جنتی در
(۳) استاد مشاور:	دکتر محمد فرهاد عطایی	استادیار	
(۴) نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دانشکده:	دکتر ناصر جمال زاده	استادیار	
(۵) اساتید ناظر:			
(۱)	دکتر حسین بشیریه	دانشیار	
(۲)	دکتر محمود سریع القلم	دانشیار	
(۳)	دکتر یعقوب آژند	دانشیار	
(۴)	دکتر جلال درخشا	استادیار	

چکیده

این پژوهش با عنوان «تنوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی» با هدف تبیین و تحلیل چرایی و چگونگی رشد و رواج این پدیده در بین ایرانیان شکل گرفته است. مفروض اساسی و کلیدی تحقیق این است که توطئه به عنوان یک عمل عینی در عرصه سیاست و تصمیم‌گیری‌های سیاسی غیرقابل انکار است و با تنوری توطئه به عنوان یک چارچوب و روش تجزیه و تحلیل تک علتی حوادث تفاوت دارد.

در چارچوب نظری این پژوهش، ابتدا تنوری توطئه و سپس سه رکن اساسی آن تعریف و تشریح گردیده است که عبارتند از: توطئه‌گران، توطئه‌باوران، مبانی تحلیل و مفروضات توطئه‌باوری. دو خاستگاه عمده روان‌شناسی اجتماعی و فرهنگ سیاسی نیز به عنوان بسترهای پیدایش و اشاعه تنوری توطئه توضیح داده شده‌اند. براساس چنین چارچوبی فرضیه‌های پژوهش مورد ارزیابی قرار گرفته و در نهایت تأیید گردیده‌اند. با ذکر شواهد و مثال‌های متنوع و متعددی در بستر تاریخ و فرهنگ سیاسی در دوره مورد بحث نشان داده شده است که تنوری توطئه بخشی از فرهنگ سیاسی معاصر ایران به شمار می‌رود.

در ادامه با ذکر شواهد و ارزیابی داده‌ها با استفاده از روش تحلیل و تفسیر متون تاریخی درباره برخی حوادث، بیان شده است که چگونه در دوران بروز اضطراب و بحران به طور معنی‌داری تبیین‌های توطئه‌باورانه رشد و رواج بیشتری یافته است. در بررسی علل رشد و رواج تنوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر، ابتدا نقش توطئه‌ها و دخالت‌های قدرت‌های خارجی به عنوان مهم‌ترین علت مورد توجه بوده است. در این باره به نمونه‌هایی از توطئه‌های عینی و بارز کشورهای چرن انگلیس، آمریکا و روسیه در دوره مورد بحث اشاره شده است. سپس نقش استبداد سیاسی حاکم به عنوان علت دیگر رشد و رواج تنوری توطئه مورد بررسی قرار گرفته است. در این زمینه دلایل، انگیزه‌ها، شیوه‌ها و ابزارهای حکومت‌های استبدادی در رشد و رواج توطئه‌باوری با ذکر نمونه‌هایی تشریح گردیده است.

نتیجه‌گیری نهایی و اجمالی پژوهش این بوده است که تنوری توطئه به عنوان بخشی از فرهنگ سیاسی معاصر ایران در دوره مورد بحث، ناشی از توطئه‌ها و دخالت‌های قدرت‌های بزرگ خارجی و استبداد سیاسی حاکم بوده که در اوضاع و شرایط بحرانی کشور به طور معنی‌داری رشد و رواج یافته است.

کلیدواژه‌ها: تنوری توطئه، توطئه، توطئه‌گر، توطئه‌باور، تحلیل‌های توطئه‌باورانه، فرهنگ سیاسی، دست پنهان، استبداد، اوضاع بحرانی، قدرت‌های خارجی.

النبذة

نظرية المؤامرة فى الثقافة السياسية العصرية الايرانية من عصر المشروطة حتى الثورة الاسلاميه

هدف هذه الدراسة تبين و تحليل علل و كيفية نمو و رواج هذه الظاهرة بين الايرانيين. تعتمد الدراسة المؤامرة كعمل عيني لا يمكن تجاهله على صعيد السياسة و اتخاذ القرارات السياسية و لكن نظرية المؤامرة كأطارٍ و منهج لدراسة و تحليل الحوادث ذات العلل الموحدة تختلف عن المؤامرة كعمل عيني. و فى اطارٍ نظري لهذه الدراسة نتناول اولاً تعريف المؤامرة و اركانها الثلاثة الاساسية التى هي: المتآمرون، المؤمنون بالمؤامرة، اسس التحليل و مفروضات الايمان بالمؤامرة. كما نتناول ايضاً الصعدين الاساسيين لعلم النفس الاجتماعى و الثقافة السياسية كارضيات لايجاد و اشاعة نظرية المؤامرة. فبناءً على هذا الاطار قمنا بتقييم مفروضات الدراسة و نهايةً تمّ تأييدها بذكر شواهد و امثلة متعددة و متنوعة على مرالتاريخ و الثقافة السياسية العصرية لايران.

و بتقديم الشواهد و تقييمها مستعيناً بمنهج التحليل و تفسير النصوص التاريخية بشأن بعض الحوادث بيّنا انه كيف يمكن لدى ظهر الاضطرابات و ازمان تتمّ التبيينات المؤمنة بالمؤامرة و تنتشر و تُرَوِّج بشكلٍ ذى معنى. و عند الدراسة علل نمو و انتشار نظرية المؤامرة فى الثقافة السياسية العصرية بذلنا اهتمامنا ابتداءً لدور المؤامرات و التدخلات للقوى الاجنبية كعلة من اهم العلل. فاشرنا فى هذه المضمار الى نماذج من المؤامرات العينية و المشهودة التى حصلت فى بلدان كاجلتر، الولايات المتحدة و روسيا فى الفترة المتناولة فى البحث. و بعد ذلك انتقلنا الى دور الاستبداد السياسى الحاكم كعلة أخرى من شأنها نشر و ترويج نظرية المؤامرة و فى هذا الشأن در سنا الادلّة، الدوافع و المناهج لدى الانظمة الحكم الاستبدادية التى تلعب دوراً فى نشر و ترويج الايمان بالمؤامرة شارحين بنماذج.

و كانت النتيجة النهائية التى توصلت اليها هذه الدراسة هي انها نظرية المؤامرة كجزءٍ من الثقافة السياسية العصرية لايران فى الفترة المدروسة جانت جزاء المؤامرات و التدخلات للقوى الكبرى الاجنبية و استبداد النظام السياسى الحاكم. حيث فى تلك الاحوال و الظروف الخرجة للبلد انتشرو ذاع بشكلٍ ذى معنى.

المفردات الاساسية: نظرية المؤامرة، المؤامرة، المتآمرون، المؤمنون بالمؤامرة، تحاليل المؤمنة بالمؤامرة، الايادى الخفية، الثقافة السياسية الاستبداد، ظروف متأزّمة، القوى الاجنبية.

تقدیر و تشکر

نگارنده در لرائه این پژوهش مدیون مساعدت و زحمات افراد زیادی بوده و خود را موظف به سپاسگزاری از آنان می‌داند. ابتدا از تمامی اساتیدی که توفیق کسب علم و دانش در محضر آنها را داشته‌ام، تشکر می‌کنم. از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر سیدلهمی به خاطر راهنمایی‌های ارزنده، کمک‌های بی‌دریغ و زحمات ایشان صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم. از اساتید محترم مشاور آقایان دکتر مهدوی و دکتر عطایی که با دقت و حوصله این رساله را مطالعه نموده و نکات ارزشمندی را متذکر شدند، تشکر می‌کنم. از اساتید محترم ناظر آقایان دکتر سریع‌القولم، دکتر بشیریه، دکتر آژند و دکتر درخشه به خاطر زحماتی که در این باره متحمل شدند، قدردانی می‌نمایم. از آقایان احمد اشرف، دانیل پاییز، پرواند ابراهامیان، کاوه بیات، عبدالله شهبازی و اساتید محترم دیگر به خاطر توصیه‌ها و تذکرات مفید آنان تشکر می‌کنم. از مسئولان محترم دانشگاه امام صادق (ع) بالاخص مسئولان و کارمندان محترم دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، همکاران و دانشجویان محترم دانشگاه شاهد، کارکنان کتابخانه‌های مختلف و همه کسانی که به نحوی در انجام این پژوهش مؤثر بودند، قدردانی می‌کنم. از مادرم به عنوان اولین معلم زندگی‌ام، به پاس زحمات بی‌منت و حمایت معنوی‌اش تشکر می‌کنم. صمیمانه‌ترین سپاس و قدردانی خود را به همسر و دخترم تقدیم می‌کنم که سختی‌ها، ناملایمات و محرومیت‌های زیادی را در طول تحصیل دکتری و نگارش این رساله تحمل کردند و با صبر و بردباری مرا در انجام این کار همراهی کردند. از خانم منیر فراهانی نیز که زحمت حروف‌چینی را متقبل شدند، سپاسگزارم.

ما توفیق الا بالله علیه توکلت والیه انیب

تقدیم به:

مرحوم پدرم که با کمال اشتیاق و افتخار، تا
آخرین لحظه‌های زندگی، منتظر به ثمر
رسیدن این پژوهش بود.

زنگ

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
فصل اول - چارچوب نظری، خاستگاه‌ها و شواهد کلی تنوری توطئه	
۹	بخش اول - بررسی مفهوم، تعریف و ارکان تنوری توطئه
۹	۱- مفهوم و تعریف تنوری توطئه
۱۴	۲- توطئه‌گران در تنوری‌های توطئه کدامند؟
۱۷	۳- چه کسانی بیشتر تمایل به ارائه تحلیل‌های توطئه‌باور دارند؟
۲۱	۴- مبانی تحلیل و مفروضات تنوری توطئه
۲۵	بخش دوم - خاستگاه‌های تنوری توطئه
۲۵	۱- خاستگاه روانشناسی اجتماعی
۳۱	۲- خاستگاه فرهنگ سیاسی
۳۵	بخش سوم - تنوری‌های توطئه در فرهنگ سیاسی جوامع دیگر
۳۶	۱- تنوری‌های توطئه در آمریکا و اروپا
۴۴	۲- تنوری‌های توطئه در خاورمیانه
۴۹	جمع‌بندی

فصل دوم - فرهنگ سیاسی معاصر ایران و جایگاه تئوری توطئه در آن از مشروطیت تا انقلاب اسلامی

بخش اول - فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی	۵۲
۱- ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی معاصر	۵۲
۲- جایگاه و اهمیت مؤلفه توطئه‌باوری در فرهنگ سیاسی معاصر ایران	۵۶
بخش دوم - تقسیم‌بندی و انواع تئوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی	۶۶
۱- تئوری‌های توطئه منسوب به قدرت‌های خارجی	۶۷
۲- تئوری‌های توطئه منسوب به صهیونیسم و فراماسونری	۷۲
بخش سوم - شواهد و نمونه‌هایی از تئوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی	۷۵
۱- شواهدی از تئوری توطئه در آثار برخی نویسندگان	۷۵
۲- شواهدی از تئوری توطئه در بین برخی افراد و گروه‌های سیاسی	۸۱
جمع‌بندی	۹۳

فصل سوم - نمونه‌هایی از تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری در برهه‌ها و اوضاع بحرانی کشور از مشروطیت تا

انقلاب اسلامی

بخش اول - اوضاع بحرانی کشور از مشروطیت تا سقوط رضاشاه	۹۷
۱- دوره قاجار	۹۷
۲- دوره رضاشاه	۱۰۰

بخش دوم - اوضاع بحرانی کشور در دوره رضاشاه	۱۰۳
۱- حوادث و بحران‌های کشور تا انقلاب اسلامی	۱۰۳
۲- دوره پیروزی انقلاب اسلامی	۱۱۵
جمع‌بندی	۱۲۳

فصل چهارم - نقش قدرت‌های خارجی در تکوین تنوری توطئه در ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی

بخش اول - نقش قدرت‌های بزرگ در صحنه ایران از دوره مشروطیت تا آغاز دوره پهلوی و تأثیر آن در تکوین و رواج تنوری توطئه	۱۳۱
۱- انگلستان و نقش آن در انقلاب مشروطه	۱۳۱
۲- از قرارداد ۱۹۰۷ تا قرارداد ۱۹۱۵ روس و انگلیس	۱۳۳
۳- قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس	۱۳۸
۴- کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹	۱۴۱
بخش دوم - نقش قدرت‌های بزرگ در توطئه چینی و توطئه‌پردازی‌های دوران پهلوی و تأثیر آن در شکل‌گیری و رواج تنوری توطئه	۱۴۳
۱- ماجرای ترور رضاشاه	۱۴۴
۲- نضیه تجدید امتیاز نفت داری	۱۴۶
۳- جنگ جهانی دوم و اشغال ایران توسط قدرت‌های بزرگ	۱۴۹
۴- حکومت مصدق و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	۱۵۰
جمع‌بندی	۱۵۷

فصل پنجم - نقش استبداد سیاسی حاکم در اشاعه تئوری توطئه از مشروطیت تا انقلاب اسلامی

بخش اول - تأثیر استبداد سیاسی، مؤلفه‌ها و شرایط ناشی از آن در اشاعه تئوری توطئه در فرهنگ

سیاسی معاصر ایران ۱۶۰

۱- نگاهی به پیشینه استبداد و خودکامگی در تاریخ ایران ۱۶۰

۲- مؤلفه‌ها و شرایط ناشی از استبداد حاکم در فرهنگ سیاسی معاصر ایران ۱۶۳

بخش دوم - چرایی و چگونگی تکوین و اشاعه تئوری توطئه توسط استبداد حاکم از مشروطه تا انقلاب

اسلامی ۱۷۷

۱- دلایل و انگیزه‌های استبداد حاکم برای توسل به تئوری توطئه ۱۷۷

۲- شیوه‌ها و ابزارهای استبداد حاکم در خلق و رواج تئوری توطئه ۱۸۲

جمع‌بندی ۱۹۸

نتیجه‌گیری ۲۰۰

فهرست منابع ۲۰۶

۱- فارسی ۲۰۶

۲- انگلیسی ۲۲۱

ضمایم ۲۲۴

مقدمه

طرح مسأله

اصولاً مطالعه فرهنگ به طور عام و فرهنگ سیاسی به طور خاص مورد توجه دانشمندان علوم اجتماعی بوده است. پژوهشگران حوزه علوم سیاسی و جامعه‌شناسی سیاسی نیز به نوبه خود سعی کرده‌اند در چارچوب رهیافت فرهنگ سیاسی مواردی از قبیل بروز تحولات و دگرگونی‌ها، پیدایش و گسترش رفتارها و باورهای سیاسی را توضیح دهند. از جمله موارد و مؤلفه‌هایی که در فرهنگ سیاسی جوامع مختلف مورد توجه و تعمق محققان و پژوهشگران این حوزه بوده، تئوری توطئه است.

تئوری توطئه یا به تعبیر دیگر شیوه تفکر مبتنی بر توطئه‌باوری از مباحث مربوط به تبیین امور، حوادث و وقایع سیاسی و اجتماعی است که براساس آن سعی می‌شود برای وقوع رویدادها و تحولات مختلف براساس یک علت (توطئه) تجزیه و تحلیل و تفسیر ارائه شود. بررسی چرایی و چگونگی رشد و رواج تئوری توطئه در اذهان و افکار عمومی نیازمند مطالعات گسترده بین رشته‌ای است و پژوهش پیرامون آن به علمی مثل سیاست، انسان‌شناسی، تاریخ، جامعه‌شناسی و روانشناسی اجتماعی ارتباط پیدا می‌کند. به دلیل آثار و نتایجی که چنین طرز تفکری در حوزه سیاست و تصمیم‌گیری‌های سیاسی می‌تواند داشته باشد، مطالعه و تعمق درباره آن دارای اهمیت و جایگاه خاصی است. چه بسا افراد و سیاستمدارانی در عرصه تاریخ تحولات سیاسی جهان بوده‌اند که با اتخاذ چنین چارچوب تفکر و نگرشی برای تبیین علل وقایع و رویدادها، فجایع و حوادث هولناکی را به وجود آورده‌اند و مصیبت‌بارترین صحنه‌های تاریخ بشریت را خلق کرده‌اند.

با عنایت به اهمیت و جایگاه چنین پدیده‌ای در حیات سیاسی و اجتماعی جوامع، مطالعه و شناخت مؤلفه تئوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران و ابعاد متنوع آن نیز مورد توجه بسیاری از پژوهشگران داخلی و خارجی بوده است. آنان در کنار مؤلفه‌ها و عناصر مختلفی که برای فرهنگ سیاسی معاصر ایران ذکر کرده‌اند، برای این پدیده اهمیت و جایگاه خاصی قائل شده‌اند.

مطالعات تئوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی بیانگر این است که این ضرز تفکر در ابعاد گوناگون زندگی افراد از خصوصی‌ترین ارتباطات میان فردی گرفته تا ارتباط با قدرت‌های خارجی، و از افراد طبقه پایین گرفته تا شاهان و سلاطین حاکم را دربر گرفته و بین آنان رواج داشته است.

این رساله با عنوان «تئوری توطئه در فرهنگ سیاسی معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی» به دنبال تبیین چرایی و چگونگی پیدایش و گسترش این پدیده است. سعی بر این بوده است که ابعاد مختلف تئوری توطئه از منظر جامعه‌شناسی سیاسی در بستر وقایع و رخداد‌های تاریخ معاصر ایران در چارچوب یک پژوهش علمی مستقل و جامع مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. امید است یافته‌های تحقیق مورد استفاده محققان و دانش‌پژوهان سیاسی، مورخان و تحلیل‌گران تاریخ سیاسی معاصر ایران، سیاستمداران و تصمیم‌گیران سیاسی قرار گرفته و در اصلاح برخی تحلیل‌ها، باورها و رفتارهای سیاسی مؤثر واقع شود.

سابقه و پیشینه تحقیق

تئوری توطئه کم و بیش در جوامع و کشورهای مختلف دنیا وجود دارد و آثاری نیز در این باره منتشر شده است. از جمله آنها می‌توان به کتاب‌های «توطئه و چگونگی و منشأ تکوین سبک پارانویدی»^(۱) و «توهم سیاسی»^(۲) اشاره کرد. از جمله مقاله‌های کلاسیک و مشهوری که درباره تئوری‌های توطئه امریکایی

-
1. Pipes, Daniel, Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes & Where It Comes From. Free Press, 1997.
 2. Robins, Robert & Jerrold Post. M, Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred (New Haven: Yale University Press, 1997.)